

JUNG EN TEILHARD DE CHARDIN

VOORLOPERS VAN ONZE TIJD

Paul Revis

Afbeelding: Carl Gustav Jung en Pierre Teilhard de Chardin

Bij een vergelijking tussen Jung en Teilhard de Chardin, lijkt het ons goed om eerst wat dieper in te gaan op Teilhard de Chardin. Bij de leden van onze Jung Vereniging zal hij wat minder bekend zijn, te meer omdat hij de laatste decennia wat in de vergetelheid is geraakt. Wij zullen daarom eerst een biografische schets van hem geven, vervolgens een samenvatting van zijn theorieën. Daarna zijn we misschien beter voorbereid op een vergelijking tussen beide heren.

Wie was Pierre Teilhard de Chardin?

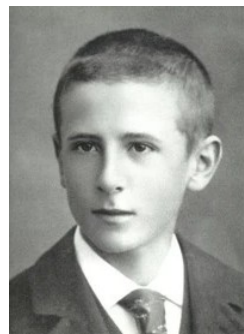
Pierre Teilhard de Chardin werd op 1 mei 1881, als vierde van elf kinderen, geboren op het landgoed Sarcenat bij Clermont-Ferrand in Auvergne. Het landgoed Sarcenat bestond (en bestaat nog) uit een kasteeltje met omringende landerijen, die door zijn vader, telg uit een adellijk geslacht, werden beheerd.

Afbeelding: geboorteplaats van Teilhard: kasteel Sarcenat in 1890 en tegenwoordig

Van zijn vader erfde Teilhard een levendige belangstelling voor de natuurwetenschappen. Zijn moeder was een achter kleinnicht van Voltaire. Zij hield zich vooral bezig met de godsdienstige opvoeding van haar kinderen. Haar overgrootoom – de man van ‘*Ecrasez l’Infâme*¹ – zal zich daarbij wel eens in zijn graf hebben omgedraaid! De vader voelde het als een plicht zijn hartstocht voor het natuuronderzoek over te dragen op zijn kinderen. Verzamelingen van planten, insecten en... stenen werden aangelegd en de vakanties werden doorgebracht met excursies op de eigen landgoederen.

Er zijn enkele vroege jeugdherinneringen die zeer illustratief zijn voor de verdere ontwikkeling van Teilhard. In één daarvan worden zijn haren geknipt bij het open haardvuur. Een haarlok valt in het vuur, verteert en verdwijnt. Het kind wordt overmand door angst en verdriet. “Voor het eerst van mijn leven”, schrijft Teilhard later, “wist ik dat ik vergankelijk was.” De moeder vindt onmiddellijk woorden van troost: “Trek het je niet aan Pierre. De dingen gaan niet verloren. Ze veranderen. Ze gaan over in een andere toestand.” De woorden van zijn moeder

Afbeelding: de jonge Pierre

¹ ‘*Ecrasez l’infâme*’ (‘Verpletter het schandelijke’, afgekort *Écrlinf*) was het motto waaronder de verlichtingsfilosoof Voltaire de strijd aanbond met religieus dogma, misbruik, fanatisme en bijgeloof.

houden een programma in. Teilhards leven zal een fysische en metafysische speurtocht worden naar “de dingen die niet verloren gaan”, naar de materie die evolueert en die zelfs in staat is de geest voort te brengen.

Voorlopig is het kind tevreden, maar de rust duurt niet lang. Teilhard gaat al heel vroeg zijn eigen weg, óók waar het religieuze zaken betreft. Niet dat hij zich afkeert van de traditionele godsdienstige vormen waarin hij opgroeit, integendeel: die zijn hem heel vertrouwd. Daarnaast echter zoekt hij naar een eigen god, een god van de duurzaamheid. Hij meent deze gevonden te hebben in het ijzer. IJzer is de meest duurzame stof die hij kent en hij begint ijzeren voorwerpen te verzamelen: een ploegschaar, lege kogelhulzen op het jachtterrein en de kop van een trapspijltje. In het geheim aanbidt hij zijn ‘*Dieu de Fer*’, zijn ‘Ijzeren God. Op een gegeven moment ontdekt hij dat zijn ijzeren voorwerpen zijn gaan roesten. Opnieuw wordt hij wanhopig: is er dan nergens een ‘vast punt’ in dit bestaan?

Na deze desillusie ontdekt hij de stenen: eindelijk een materiaal dat niet kan roesten! De god van de duurzaamheid blijkt de god van de stenen te zijn. Ditmaal zal de liefde voor de stenen hem als paleontoloog, levenslang blijven vergezellen en zijn metafysica niet meer doorkruisen. De stenen bereiden in hem de ontdekking voor van een doelgerichte evolutie. Een ontdekking die hij als volgt beschrijft:

“Ik was dertig jaar toen ik het oude statische dualisme liet varen en me overgaf aan het beeld van een heelal in gerichte ontwikkeling. Wat een revolutie in mijn denken! Alles lag ondersteboven. De begrippen die ik me had verworven, kapseisden en mijn geest opende zich voor de kosmogeenese.”²

Het zoeken naar ‘duurzaamheid’ (in meer geijkte term: ‘transcendentie’) blijft een rode draad in Teilhards leven. Naast de geoloog blijft steeds – verborgen en op de achtergrond – de metafysicus aanwezig. Nooit legt hij zich neer bij de gedachte dat de evolutieleer alleen maar een verklaring geeft over het ontstaan van

² George Magloire: ‘Klein Teilhard Album’, Lannoo, Tiel-Den Haag 1963, p. 22.

het leven en van de mens. Nooit kan hij zich neerleggen bij de reducties van het neodarwinisme. De mens is méér dan een dier, omdat de evolutie méér is dan een mechanistisch verklaringsmodel. Zij is gerichte ontwikkeling. De stenen hebben Teilhard inderdaad op het spoor gebracht van een 'god van de duurzaamheid'. Voordat echter het idee van een doelgerichte evolutie bij Teilhard postvat, doorloopt hij nog een hele ontwikkeling.

Evenals de andere kinderen bezoekt Teilhard geen lagere school maar krijgt huisonderricht van een Engelse gouvernante. De kinderen groeien dus nogal afgezonderd van de grote wereld op. "Onze familie is onder een glazen stolp gezet", merkte de oudste broer eens op. Het leven onder deze stolp is voor Pierre het milieu waarin zijn twee grondinspiraties tot ontwikkeling komen: zijn priesterroeping en zijn roeping voor de wetenschap. Het zijn voor hem twee kanten van dezelfde medaille. Buiten de 'glazen stolp' van Sarcenat is dit wel even anders. Sinds de Renaissance stond de natuurwetenschap op voet van oorlog met de godsdienst. Galileï had aangetoond dat de aarde niet het vaste middelpunt was waar de zon om draaide. Hij was daarvoor in een kerkelijk proces veroordeeld. Darwin werd door de Anglicaanse bisschop Wilberforce veroordeeld omdat deze niet kon accepteren dat de mens, zoals hij zei, "van de apen afstamde". Maar het natuurwetenschappelijk onderzoek gaat verder. De '*exclusion de la transcendance*' – het terzijde schuiven van alle metafysica in het onderzoek – blijkt een succesformule te zijn. Men is optimistisch over het 'verklaren' (lees: reduceren) van de wereld. Er blijft nog wel een handjevol paranormale verschijnselen over, maar deze zullen spoedig worden ontmaskerd. In deze wereld van wetenschappelijk materialisme moet Teilhard de samenhang tussen fysica en metafysica telkens opnieuw bevechten.

Aan het begin van zijn priesteropleiding capituleert Teilhard bijna voor een splijting in zijn levensroeping. Hij meent aan het priesterschap de voorrang te moeten geven boven de wetenschap. Toen Teilhard na zijn eindexamen middelbare school thuiskwam, bracht hij voor zowat alle vakken eerste prijzen mee, maar er was ook iets anders gebeurd. Zijn hartstocht voor de stenen was danig

bekoeld. Zijn geheime aanbidding van de 'god van duurzaamheid' was verdwenen. Daarvoor in de plaats had de geïnstitutionaliseerde godsdienst hem stevig in haar greep gekregen. Gelukkig doorziet zijn vader zijn overspannenheid en hij staat erop dat zijn zoon een jaar thuisblijft. Zo onderneemt Pierre weer biologische en geologische speurtochten. Het vlammetje van zijn hartstocht voor de aarde wordt weer aangewakkerd en de crisis tijdelijk bezworen. Tijdelijk, want ze breekt weer uit tijdens zijn priesteropleiding. Zijn novicemeester Paul Troussard weet hem te overtuigen dat het priesterschap geen 'specialisme' is dat kan bestaan naast zogenaamde 'profane' bezigheden. Eenmaal priester, wordt Teilhard vrijgesteld voor de wetenschap. De rest van zijn leven laat zien dat dat geen afbreuk doet aan zijn priesterschap. Hij leeft steeds naar het ideaal van de latere priester-arbeiders: onderduiken in de zogenaamd profane wereld om daarin werkzaam te zijn "als de gist in het deeg".

In 1899 treedt Teilhard toe tot de orde der Jezuïeten. In 1904 worden door de antiklerikale wetten van Combes veel geestelijken uit Frankrijk verdreven. Teilhard wijkt met zijn communiteit naar Engeland uit. Hij zet zijn priesteropleiding voort op het eiland Jersey. Van 1905 tot 1908 is hij leraar natuur- en scheikunde aan het Jezuïetencollege te Caïro. Op 24 augustus 1911 wordt hij te Hastings door Mgr. Amigo, bisschop van Londen, tot priester gewijd.

Tot nu toe zijn alleen de ouders van Teilhard in beeld gekomen. Om zijn ontwikkeling tot aan de Eerste Wereldoorlog voldoende in kaart te brengen, is het noodzakelijk om ook iets te zeggen over zijn broers en zussen en zijn verhouding tot hen. Teilhard had boven zich een broer en twee zussen Françoise en Marielle, die als klein kind stierf. De oudste zoon, Albéric, doorliep al jong een snelle carrière. Op zeventienjarige leeftijd was hij cadet bij de marine en nauwelijks twintig trad hij bij de Franse ambassadeur in Constantinopel in dienst als attaché. Hij stierf in 1902 op jeugdige leeftijd. Zijn jongere broer Pierre stond door zijn introverte aard wat apart van zijn broers en zussen, maar was vooral ten opzichte van Albéric in karakter het tegendeel. Merkwaardigerwijze ging later zijn levensstijl steeds meer

op die van Albéric lijken. Ook Pierre zou een avontuurlijk bestaan gaan leiden met talrijke wereldreizen.

Zijn oudere zus Françoise was op hem van grote invloed. Zoals dat wel meer ging in grote gezinnen, zorgden de oudere kinderen voor de jongere. Françoise nam die functie in voor Pierre, die haar zijn 'tweede moeder' noemde. In het gezin werd Françoise vanwege haar trots en ijzeren wil 'mademoiselle j'ordonne' genoemd. Ze omringde Pierre niet alleen met een moederlijke zorg in engere zin, maar vormde ook zijn geest in filosofisch opzicht. Zeer goed thuis in de Franse wijsbegeerte, vormde zij voor Pierre een goed tegenwicht tegen de wat 'kale' scholastieke seminariefilosofie. Als overste van een klooster stierf ze te Sjanghai. Toen Teilhard, vele jaren later, voor het eerst voet aan wal zette in China, was één van zijn eerste daden een bezoek aan het graf van zijn 'tweede moeder'.

Direct in leeftijd na Teilhard volgde zijn zus Marguerite-Marie, die in de familie 'Guiguite' genoemd werd. Deze zus heeft waarschijnlijk een nog grotere invloed op Teilhard uitgeoefend dan Françoise. Tijdens haar puberteit werd zij zwaar ziek, zodat ze levenslang van haar nek tot haar bekken in een gipskorset moest liggen. Guiguite bracht haar tijd op het ziekbed allesbehalve in ledigheid door. Niet alleen in zijn natuurwetenschappelijk werk stond Guiguite haar broer terzijde, ook voor zijn wijsgerige en theologische geschriften was zij zijn belangrijkste lector. Als na haar dood een biografie over haar geschreven wordt, verzoekt men Teilhard om een inleiding. Deze beëindigt hij met de volgende woorden.

“O, Marguerite, mijn zus, terwijl ik, toegewijd aan de positieve krachten van het heelal, continenten en zeeën bereisde, hartstochtelijk in beslag genomen door het zien opkomen van alle kleurschakeringen der aarde, heb jij, onbeweeglijk uitgestrekt, in het diepste van jezelf, de donkerste schaduwen van de wereld in stilte gemetamorfoseerd in licht.”

De Eerste Wereldoorlog is voor Teilhard de vuurproef waarin hij bewijst dat hij zijn ambities voor het priesterschap en voor de wetenschap op één noemer heeft gebracht. Dat is voor Teilhard alleen mogelijk in een radicale wereldaanvaarding, waarin ook de oorlog zijn plaats krijgt. Hij ziet dan ook in de wereldoorlogen de barensweeën van wat hij later de *noösfeer* zal noemen. Dat zijn voor Teilhard geen vrijblijvende opvattingen. Hij doet dienst als brancardier en ontvangt voor zijn onverschrokken gedrag het Oorlogskruis, de Militaire Medaille en zelfs het Legioen van Eer. Van de vijf dienstplichtige broers komen Pierre en Gabriël ongedeerd uit de oorlog. Hun broers Gonzague en Olivier zijn gesneuveld. Hun jongste broer Victor overleeft weliswaar de oorlog, maar moet nog een jarenlange strijd leveren tegen longbeschadiging door gifgas voor hij daar uiteindelijk aan zal bezwijken. Gabriël zal in 1939 opnieuw worden gemobiliseerd, deze keer als commandant van de generale staf van de luchtmacht. In tijden van oorlog is de familie Teilhard steeds prominent aanwezig.

Afbeelding: Teilhard als brancardier in WO I

Aanvankelijk leek het erop dat voor Teilhard in Frankrijk een veelbelovende loopbaan als geoloog en paleontoloog was weggelegd. In 1922 verdedigt hij zijn proefschrift over zoogdieren uit het Franse Eoceen en krijgt hetzelfde jaar een leerstoel aan het *Institut Catholique*. Maar de zaken lopen toch weer anders. Vanuit de zielzorg krijgt hij het verzoek om zijn opvattingen over zondeval en erfzondeleer weer te geven. Teilhard schrijft een stuk, waarin hij het Adam-en-Eva-verhaal ziet als een mythische uitdrukking van wat volgens hem de zondeval in wezen is: de overgang van het fysieke naar het morele kwaad. Hij verwierp duidelijk het idee van een 'Aards Paradijs' als historische toestand. Toen Teilhard van een eerste reis

naar China terugkeerde, ontdekte hij dat het vertrouwelijke stuk naar Rome was opgestuurd. Daar was de kerkelijke leiding, die de erfzondeleer niet los kon zien van het Adam-en-Eva-verhaal enorm geschrokken. Teilhard krijgt een levenslang publicatieverbod. Hij mag alleen artikelen plaatsen in vaktijdschriften. Bovendien krijgt hij het bevel om naar China terug te keren. Hoe pijnlijk deze maatregelen voor Teilhard ook zijn, de gedwongen terugkeer naar China blijkt al gauw van grote betekenis te worden. Oost-Azië moet geologisch nog grotendeels in kaart worden gebracht en daarbij zal hij een belangrijk aandeel leveren. Een hoogtepunt wordt bereikt als in 1929 de schedel van de *Homo Sinanthropus* wordt ontdekt, waarvan Teilhard aantoonde dat het geen dier maar een mens is.

Teilhard is allang niet meer het introverte kind van weleer. Hij gaat meer lijken op zijn gestorven broer Abéric, ontwikkelt een extraverte levensstijl en beweegt zich in de internationale wereld van Peking met groot gemak. Hij houdt lezingen en is op diners een graag geziene gast. Het spreekt vanzelf dat zijn charmante persoonlijkheid ook voor vrouwen aantrekkelijk is. Hiertussen neemt Lucile Swan – een Amerikaanse beeldhouwster – een aparte plaats in. Zij maakt een replica van de *Sinanthropus*, waarbij het gezicht nauwkeurig wordt gereconstrueerd. Teilhards gemakkelijke omgang met vrouwen, doet geen afbreuk aan zijn priesterschap, integendeel: hij toont zich een echte priester door zich nooit van mensen af te keren.

In 1926-1927 schrijft Teilhard *Le Milieu Divin* en in 1938-1940 *Le Phénomène Humain*. Hierin wordt in een doorlopende lijn het ontstaan van de aarde, van het leven en van de mens beschreven. Het wordt algemeen beschouwd als zijn hoofdwerk. In *Le Milieu Divin* trekt hij de uiterste theologische consequenties uit zijn integrale evolutieleer. Men zou verwachten dat het na *Le Phénomène Humain* geschreven was in plaats van ruim tien jaar daarvoor. Dit toont hoezeer – mede door zijn ervaringen in de Eerste Wereldoorlog – zijn spirituele ontwikkeling vooruitloopt op zijn wetenschappelijke.

Maar Teilhard heeft nog meer aan de Eerste Wereldoorlog te danken. Door het leven aan het front heeft hij een lichamelijke training

ondergaan, die hem bij uitstek geschikt maakt voor talrijke expedities. De meest spectaculaire – ‘La Croisière Jaune’ (‘De Gele Kruistocht’) uit 1931/32 – zullen we hier kort beschrijven. Deze expeditie werd gefinancierd door de Franse Citroën-fabrieken. Het ging er niet alleen om de rupsvoertuigen in onbegaanbaar land uit te testen, maar ook de gebieden waar men doorheen trok te onderzoeken. Daarom maakten fotografen, geologen en andere natuurwetenschappelijke onderzoekers deel uit van het gezelschap. De expeditie bestond uit twee groepen: één groep vertrok vanuit Beiroet naar het Oosten, de andere groep (waartoe Teilhard behoorde) vanuit Peking naar het Westen. Zij zouden elkaar ontmoeten in de bergen van Sinkiang en samen terugkeren naar Peking. Voor een deel werd de oude zijderoute van Marco Polo gevolgd. Eén van de huzarenstukjes was het oversteken van de Himalaya. De auto’s werden gedemonteerd en de onderdelen per paard over de bergen vervoerd. Daarmee waren de moeilijkheden nog niet opgelost. In de provincie Sinkiang belandden beide delen van de expeditie in de Chinese burgeroorlog en werden gevangengenomen. Men liet ze pas weer vrij nadat er ‘losgeld’ was betaald. Dit bestond uit drie auto’s en een paar kisten radioapparatuur, die de Citroën-fabrieken via Moskou hadden opgestuurd. Eenmaal terug in Peking, noteert Teilhard laconiek: “Schitterend weer gehad (niet meer dan -30° C ’s nachts) en de normale voorvallen op een reis door China (twaalf kogelgaten in één van onze auto’s)”.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog wordt Teilhard evenals zoveel buitenlanders in China, in zijn bewegingsvrijheid beperkt. Het geologisch onderzoek stagneert en vaak valt hij ten prooi aan depressies. Na de bevrijding van Peking door de Amerikanen, krijgt Teilhard toestemming om naar Frankrijk terug te keren. In 1948 gaat hij naar Rome om een drievoudige gunst te vragen: de toestemming om op het *Collège de France* een aangeboden leerstoel te aanvaarden en de toestemming om *Le Milieu Divin* en *Le Phénomène Humain* te publiceren. Op alledrie de vragen krijgt hij een negatief antwoord, bovendien krijgt hij opnieuw het bevel Frankrijk te verlaten.

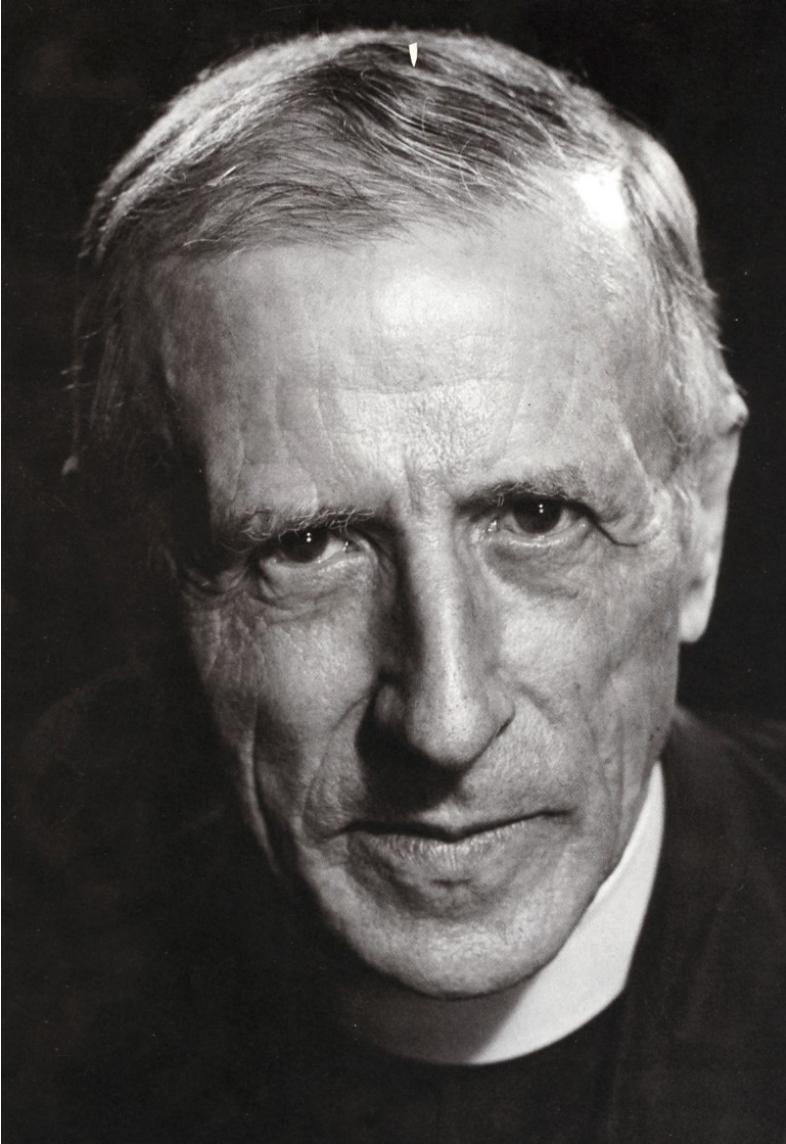
Hij kan niet terug naar China waar Mao aan de macht is gekomen en wijkt uit naar New York. Zelfs voor Teilhard met zijn sterke karakter wordt de spanning te groot. Zijn depressies nemen toe. In 1950 komt de encycliek *Humani Generis* uit, die beschouwd kan worden als een reactie op de integrale evolutieleer van Teilhard. Het officiële kerkelijke standpunt blijft vasthouden aan een dualisme tussen geest en stof. Het luidt dat men wèl een evolutie in de stof mag aannemen maar dat de geest, en met name de ziel, apart door God is geschapen.

Er is nog een andere reden waarom hij dit keer Frankrijk moet verlaten. Direct na de oorlog had kardinaal Suhard de *prêtres ouvriers* opgericht, een groep priesters die als fabrieksarbeider werkzaam waren. De gedachte daarachter was dat de wereld van binnenuit gekerstend moest worden. De priesters bedreven een 'anoniem apostolaat', dat wil zeggen dat zij zich niet als priester kenbaar maakten, maar volledig deelden in de levensomstandigheden van hun omgeving. Om hun werk goed te kunnen doen, moesten zij een vakopleiding volgen, waardoor zij in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. Toen berichten binnenkwamen dat sommigen lid geworden waren van een communistische vakbond en anderen het celibaat niet konden volhouden, besloot Rome het experiment te stoppen. Eind 1953 gaat er bevel uit naar de verschillende orden om hun leden uit de beweging terug te trekken. De kerkelijke leiding is beducht voor het contact dat Teilhard met de priesterarbeiders heeft. Het is één van de redenen waarom hij Frankrijk moet verlaten. Hij maakt het einde van de beweging dan ook niet meer mee.

Ook al is Teilhard nooit als fabrieksarbeider werkzaam geweest, toch handelt hij in de geest van de *prêtres ouvriers*. Ook hij is volledig beschikbaar voor zijn omgeving, zonder zich als priester te presenteren. Tot op het eind van zijn leven, als hij in New York woont, heeft hij een drukke spreekkamer. Zijn huisgenoten dringen erop aan om het wat kalmer aan te doen, maar hij weert dit af. "Men weet nooit", zegt hij, "of een enkel woord niet een dienst zal bewijzen." De wereldontkennende mentaliteit van een kluizenaar, die geen mensen meer wil ontvangen, is Teilhard volkomen vreemd. Hij kan het christendom alleen maar beleven als wereldaanvaarding.

Juist daarom is hij het niet alleen eens met de priester-arbeiderbeweging, maar gaan zijn opvattingen nog veel verder. Heel de wereld moet gekerstend worden, in zijn eigen terminologie:

“Heel de noösfeer moet getransformeerd worden in de richting van Punt Omega.”

Afbeelding: Pierre Teilhard de Chardin in priestergewaad

De opvattingen van Teilhard worden door Rome als bedreigend ervaren. Dat verandert niet met zijn dood op 10 april 1955 te New York. Integendeel: als *Le Phénomène Humain* verschijnt, en ook nog een groot succes blijkt te zijn, wil men het boek op de Index plaatsen. Men weet generaal De Gaulle te bewegen zich tot Rome te wenden. De generaal schrijft “dat men een zoon van Frankrijk zoiets toch niet mag aandoen”. Tot teleurstelling van degenen die een excommunicatie willen, weigert de paus te tekenen. Wel wordt in 1962 nog een *monitum* (waarschuwing) uitgevaardigd krachtens hetwelk het boek niet meer herdrukt mag worden, niet aanwezig mag zijn in de bibliotheken van priesteropleidingen en niet in katholieke boekhandels verkocht mag worden. Deze maatregelen kunnen echter de verspreiding van Teilhards boeken niet meer tegenhouden.

Samenvatting van zijn theorieën

Teilhard hangt een integrale evolutie aan, dat wil zeggen hij beperkt zich niet tot een biologische evolutie. Teilhard neemt ook een evolutie aan van de anorganische naar de organische stof, het leven. Daarmee is gesteld dat het heelal – met daarbij inbegrepen de mens – in een voortdurende staat van ontwikkeling verkeert. Teilhard meent dit te kunnen aantonen met de wet complexiteit-interioriteit.³

³ Pierre Teilhard de Chardin: ‘Het Verschijnsel Mens’, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen 1958, p. 41-42.

Complexiteit en interioriteit

Met complexiteit wordt de stoffelijke ingewikkeldheid van een verschijnsel bedoeld; met interioriteit de eenheid of gecentreerdheid die daarvoor nodig is. Teilhard heeft hiertussen een evenredigheid ontdekt: hoe ingewikkelder de stoffelijke organisatie, hoe hoger de innerlijke gecentreerdheid. Bij de evolutie van de anorganische materie zien wij alleen een toename van complexiteit. Zo vormt een molecuul een samenstel van atomen en zit dus ingewikkelder in elkaar dan een atoom. Van een interioriteit valt nog niets te bespeuren. Toch wordt ze door Teilhard dwingend verondersteld, omdat de materie niet kan bestaan zonder een 'interioriteit' die de dingen bij elkaar houdt. Een cel vormt een samenstel van moleculen en zit weer ingewikkelder in elkaar dan een molecuul. Er is toename van complexiteit, maar bij de cel gebeurt er nog iets bijzonders. Hier heeft de sprong naar het leven plaats, dat wil zeggen: een cel kenmerkt zich door voeding (inwendige stofwisseling), groei en voortplanting. Ze gaat reageren op de omgeving.

Complexiteit en bewustzijn

De evolutie gaat verder. Meerdere cellen vormen een organisme, hetzij van plantaardige, hetzij van dierlijke aard. Planten en dieren hebben een complexere structuur en dus ook een grotere interioriteit dan een enkele cel. Bij planten blijft de interioriteit verstrooid, bij dieren – met name bij de gewervelde dieren – centreert de interioriteit zich in een hersen- en zenuwapparaat. Op dit niveau heeft de interioriteit zich tot een bijzondere vorm geëvolueerd: het bewustzijn. Vanaf dit punt kan men ook spreken van de wet complexiteit-bewustzijn: hoe hoger de complexiteit van de hersenmassa, hoe hoger de graad van bewustzijn. Teilhard spreekt hier van een 'psychische temperatuur',⁴ waarbij het bewustzijn naar een 'kookpunt' gebracht wordt. Zoals water dat kookt omslaat in waterdamp, zo 'slaat' het bewustzijn 'om' in zelfbewustzijn. De mens is geboren! Een dier weet, maar een mens weet, dát hij weet.

⁴ Idem, p. 137.

Kritische drempeloverschrijdingen

De overgang van anorganische naar organische stof en van dier naar mens, noemt Teilhard “kritische drempeloverschrijdingen”. Nu kan evolutie alleen maar bestaan uit voortdurende drempeloverschrijdingen. Teilhard gebruikt hier de kwalificatie ‘kritisch’, omdat bij de drempeloverschrijdingen van het leven⁵ en van de mens (eig. van de reflectie)⁶ de evolutie zich als het ware een ‘nieuwe wereld’ scheidt, een ‘nieuwe context’, waarbinnen de evolutie verder gaat. In het geval van het leven, is dat de biosfeer: de laag planten en dieren waarmee de aardbol omgeven wordt. In het geval van de mens is dat de noösfeer: de laag van cultuuruitingen (steden, fabrieken, bewerkt land, kanalen enzovoort), waarmee de mens de aarde omgeeft.

Binnen de evolutie van de mensheid onderscheidt Teilhard twee kritische subdrempels: de overgang van het nomadenbestaan van de jacht naar de agrarische samenleving (het Neolithicum) en de overgang van de agrarische naar de industriële maatschappij. Deze twee drempels worden aangeduid als de agriculturele en de industriële revolutie. Ook hier geldt de wet complexiteit-interioriteit, maar nu niet meer op het anatomische vlak van de herseninhoud, maar op het niveau van het sociale leven der mensheid. Hoe complexer, hoe ingewikkelder de mensheid zich organiseert, hoe hoger haar collectieve bewustzijn, haar interioriteit.

Tijdens de agriculturele revolutie leerde de mensheid de systematische bewerking van de grond. Het nomadenleven veranderde in een verblijf op vaste woonplaatsen. Soms groeiden deze woonplaatsen uit tot hoge beschavingen, zoals de Maya-cultuur, de Polynesische, de Chinese, Indische en Egyptische beschaving. Aanvankelijk hadden deze culturen geen contact met elkaar. Een verdere globalisatie volgde tijdens de industriële revolutie. Het begin van het industriële tijdperk wordt door Teilhard vrij scherp als volgt gemarkeerd:

⁵ Idem, p. 57.

⁶ Idem, p. 133.

“Tot in de 18e eeuw was er (ondanks vele verbeteringen in de loop der eeuwen) slechts één enkele chemische energiebron bekend: het vuur; men bediende zich nog altijd van slechts één mechanische energie: de spieren van mensen en dieren, door machines overgebracht en verveelvoudigd.”⁷

Vanaf het midden van de 18e eeuw worden er steeds meer energiebronnen gebruikt: stoom, steenkool, aardolie, aardgas, elektriciteit, kernsplijting, enzovoort. Daardoor is er een machinale productie ontstaan, waarbij men niet meer afhankelijk is van handmatige vervaardiging ('oude ambachten'). De landbouw is niet langer meer de infrastructuur van de samenleving. Daaronder wordt een nieuwe infrastructuur geschoven: de techniek. De landbouw wordt gemechaniseerd.

Punt Omega

Doordat de mensheid zich sterk uitbreidt en de gesloten oppervlakte van de aardbol gelijk blijft, treedt er een enorme drukwerking op. De mensheid wordt gedwongen zich steeds intensiever te organiseren. Tegelijk met deze mondiale complexiteit ontwikkelt zich een mondiale interioriteit. De aarde wordt een denkend hoofd. Uiteindelijk zullen de convergerende krachten van de noösfeer uitmonden in een convergentiepunt. Dit is voor Teilhard het hypothetische 'Punt Omega'.

Vergelijking tussen Teilhard en Jung

In de vergelijking van de visies van Teilhard en Jung zie ik vier overeenkomsten, die ik in deze paragraaf uitwerk.

Voortgaande bewustwording

Zowel Teilhard als Jung wijzen de mensheid een weg naar steeds meer bewustwording. Teilhard schetst deze weg vooral aan de hand

⁷ Idem, p. 177-178. Teilhard ziet hier over het hoofd dat de bron van mechanische energie niet alleen de spieren van mensen en dieren zijn, maar ook wind en water (wind- en watermolen). Tegenwoordig zijn deze bronnen een belangrijk alternatief voor fossiele brandstoffen en kernenergie, maar kunnen niet mondiaal worden toegepast zoals zonne-energie.

van de menselijke soort. Jung tekent deze weg vooral vanuit het menselijke individu. In hun eigen termen: Teilhard schetst de weg van biosfeer naar noösfeer, terwijl Jung vooral bezig is met het individuatieproces. De mens is enerzijds een sociaal wezen, anderzijds een individu. Men kan ook zeggen dat Teilhards levenswerk zich voornamelijk concentreert op het sociale aspect (in Jungiaanse termen: zich meer kenmerkt door een extraverte gerichtheid), terwijl dat van Jung zich vooral richt op het individuele aspect (zich meer kenmerkt door een introverte gerichtheid). Het gaat echter om accenten. Geen van de twee ziet het andere aspect over het hoofd.

Bij de beschrijving van de noösfeer heeft Teilhard een scherp oog voor de betekenis van het individuele. We geven hier het volgende citaat:

*“In geen tijdperk der geschiedenis is de mens zo goed uitgerust geweest (...) om haar menigten te ordenen (...) Het miljoen in pelotons, op de paradeplaatsen, het gelijkgeschakelde miljoen in de fabriek, het gemotoriseerde miljoen... En dat alles loopt in het communisme en nationaal-socialisme uit op de afschuwelijkste kettinggang! Het kristal in plaats van de cel; de mierenhoop in plaats van de broederschap; in plaats van de verwachte opvlucht van het bewustzijn, de mechanisatie, die het onvermijdelijke gevolg schijnt van de totalisatie...”*⁸

Totalitaire regimes ziet Teilhard als een terugval, een regressie in de evolutie. De mens wordt een mier in een mierenhoop, maar dat is een fase die achter hem ligt. Een werkelijke evolutie van de noösfeer berust volgens Teilhard op een ontplooiing van de persoon om uiteindelijk uit te monden in het bovenpersoonlijke Omega.

Op zijn beurt heeft Jung, bij de beschrijving van het individuatieproces, een scherp oog voor het sociale. We geven hier het volgende citaat:

“Ik zie (...) steeds weer, dat het individuatieproces met de bewustwording van het Ik verwisseld en daarmee het Ik met het Zelf

➤ Idem, p. 213.

geïdentificeerd wordt, waaruit natuurlijk een heilloze begripsverwarring ontstaat. (...) Het Zelf echter omvat oneindig veel meer dan enkel een Ik (...): het is evenzeer hij of de anderen als het Ik. Individuatie sluit de wereld niet uit maar in."⁹

Omega en Zelf

Opmerkelijk is ook de overeenkomst tussen de begrippen 'Omega' en 'Zelf'. Om te beginnen met Omega: Teilhard baseert zich hier op de *monadologie* van Leibniz.¹⁰ Bij Leibniz zijn monaden de entiteiten of 'zijnden' waaruit het heelal is opgebouwd. Zij mogen niet verward worden met een 'ding'. Een 'ding' is deelbaar en bestaat uit een clustering van monaden. De monaden zelf zijn ondeelbaar en onvergankelijk (een soort 'ondeelbare atomen'). Leibniz onderscheidt drie soorten monaden: monaden zonder bewustzijn, met bewustzijn en de Grote Monade met een absoluut bewustzijn.

Teilhard spreekt alleen van monaden als er reflexief bewustzijn (denken) aanwezig is. Hij beperkt het begrip tot de menselijke persoon. Vervolgens extrapoleert hij de persoon naar een Supra-Persoon, zoals hij Omega karakteriseert. Soms spreekt hij zelfs van 'Christus-Omega' en 'God-Omega'. Men mag echter een empirisch begrip niet verwarren met een metafysische grootheid. Een persoon is immers een wezen dat 'ik' kan zeggen (zich kenmerkt door subject-object splitsing) en een wil heeft, waardoor het niet geheel en al uitgeleverd is aan instincten. God heeft geen wil, geen instincten en kenmerkt zich niet door een subject-object splitsing.

De moeilijkheid is, dat we hier met een 'grensbegrip' te maken hebben. Omega is zowel een empirisch als een metafysisch begrip. Voor zover het middelpunt is van een volmaakt geharmoniseerde noösfeer, is het een metafysisch begrip. Voor zover Omega als een magneet de convergerende krachten in de noösfeer naar zich toetrekt, is het binnen de tijdruimte werkzaam en voor empirisch onderzoek

↪ C.G. Jung: 'Gesammelte Werke', Walter-Verlag, Olten und Freiburg im Breisgau, VIII, p. 252.

¹⁰ G.W. Leibniz: 'Monadologie', Berlin 1840.

toegankelijk. Verder kan (en mag) de natuurwetenschapper niet gaan. Het is dan ook niet toevallig dat Teilhard in zijn hoofdwerk *Het Verschijnsel Mens* het idee van Omega als Supra-Persoon niet uitwerkt, want hij wil zich uitdrukkelijk tot een natuurwetenschappelijke beschrijving beperken.

Ook bij het Jungiaanse 'Zelf' hebben we met een 'grensbegrip' te maken. Ook hier is de werking van het Zelf in het individuatieproces voor empirisch onderzoek toegankelijk. In dit proces wordt het Ik steeds kleiner ten gunste van een groeiend Zelf. Anders gezegd: de persoon groeit in zelfkennis, zelfkritiek, zelfverwerkelijking, zelfovergave, enzovoort. Niemand echter kan beweren dat hij al deze eigenschappen volledig beheerst. Als doel van het individuatieproces onderstelt het Zelf de volmaakt geïndividueerde mens. Als zodanig is het geen empirisch, maar een metafysisch begrip, want volmaaktheid is binnen de dimensies van tijd en ruimte ondenkbaar.

Soms spreekt Jung van Christus, als het belangrijkste symbool van het Zelf.¹¹ Hij maakt daarbij de restrictie, dat dit alleen geldt voor de westerse cultuur. In andere culturen heeft dit centrale archetype zich in andere symbolen uitgekristalliseerd. Bij de Chinezen is dit Tao, in het hindoeïsme Brahman enzovoort. De overeenkomst met Christus-Omega is dat het hier gaat om een bovenpersoonlijk doel dat alleen via de persoon door toenemende bewustwording bereikt kan worden.

Methode

Een derde punt van overeenkomst ligt in de bepaling van de weg naar dit doel. Anders gezegd: hun methodiek. Beide onderzoekers zijn voor alles hartstochtelijke empirici die feiten willen vaststellen en hun ervaringen willen raadplegen. Theorievorming komt voor hen op de tweede plaats. Jung betuigt bijval aan een criticus van zijn werk die schreef:

*"Facts first and theories later is the keynote of Jung's work. He is an empiricist first and last."*¹²

¹¹ Jung: 'Gesammelte Werke', IX-II, p. 46 vv.

¹² Jung, 'Gesammelte Werke', XI, p. 658.

Ook de priester Teilhard wil als natuurwetenschapper geen theologie of filosofie bedrijven, maar zich streng onderwerpen aan de discipline van zijn vak. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de inleiding van *Het Verschijnsel Mens*:

“Tot juist begrip van dit boek het volgende: men leze het niet als een metafysische studie, en zeker niet als een theologische verkenning; dit boek is alleen en uitsluitend een natuurwetenschappelijke verhandeling en als zodanig dient het gelezen te worden. Trouwens daarop wijst de titel: alleen het verschijnsel, niets meer, maar ook niets minder.”¹³

Nu kunnen we ons afvragen of Teilhard en Jung zich met de begrippen ‘Omega’ en ‘Zelf’ wel voldoende aan hun natuurwetenschappelijke methode hebben vastgehouden. Zoals we gezien hebben, gaat het hier om ‘grensbegrippen’, die niet rechtstreeks naar een zintuiglijke, empirische werkelijkheid verwijzen. Indirect doen ze dat echter wel en dat heeft alles te maken met de methode waarop deze begrippen verkregen zijn. Zij zijn namelijk ontstaan uit extrapolaties, dat wil zeggen dat tendenties uit het verleden doorgetrokken worden naar de toekomst. Extrapoleren is een normale werkwijze in de natuurwetenschap. Voorbeelden zijn de weersvoorspelling van een meteoroloog of de prognose van een arts. Zo heeft Teilhard de convergenties van de noösfeer doorgetrokken naar Omega en zo heeft Jung de toenemende bewustwording van het Ik doorgetrokken naar het Zelf.

De begrippen ‘Omega’ en ‘Zelf’ bevatten geen empirische zaken. Het zijn formele begrippen. Inhoudelijk moeten we ze – althans vanuit de natuurwetenschap gezien – ‘leeg’ laten. Toch zijn ze van groot belang. Zij bevestigen de convergerende tendenties, die onder ons empirisch waarneembaar zijn. Of ze verder nog een metafysische betekenis hebben, is hier niet aan de orde. In zijn filosofische en theologische geschriften tast Teilhard deze betekenis wel af. Als

¹³ Teilhard de Chardin: ‘Het verschijnsel mens’, p. 16.

natuurwetenschapper onderwerpt hij zich - evenals Jung – aan de strenge eis van een *'exclusion de la transcendance'*.

Kennen vanuit het hart

Tenslotte geven wij nog een vierde grote overeenkomst tussen Teilhard en Jung. Beiden zijn overwinnaars van een rationalistisch, causalistisch wereldbeeld. Beiden staat voor ogen dat het geluk van de mens en van de mensheid gelegen is in een toenemend bewustwordingsproces. Het zou echter een rationalistische opvatting zijn als we dit bewustwordingsproces alleen maar zagen als een toename van geheugenkennis en logisch redeneren. Integendeel: deze functies worden tegenwoordig steeds meer overgenomen door wat we *'Kunstmatige Intelligentie'* noemen. Doordat de machine het gebruik van algoritmen van ons overneemt, komt er steeds meer ruimte vrij voor intuïtief en creatief denken.

Wat Teilhard en Jung voor ogen staat is een verlichting van geest én hart. Juist op dit laatste komt het aan: ook het affect is een kenbron. Pascal erkende dit:

*"Het hart heeft zijn redenen, die het verstand niet kent."*¹⁴

Wat toen een vluchtige constatering was, moet nu mondiaal, in de hele mensheid doorklinken. Teilhard en Jung hebben zich hun hele leven daarvoor ingespannen. Uiteraard ieder op zijn eigen wijze. Jung beschreef het verschijnsel van de synchroniciteit, waarmee hij het rationalistisch vooroordeel doorbrak dat de werkelijkheid alleen verklaard kan worden door het principe van de causaliteit. Daarnaast bestudeerde hij intensief het symbool. Voor een juist begrip daarvan grensde hij dit scherp af tegen wat wij een teken noemen. Verkeerslichten zijn geen symbolen, maar tekens om bijvoorbeeld door te rijden of te stoppen. Het symbool is de best mogelijke uitdrukking voor iets dat niet (nog niet) geheel te doorgronden is.¹⁵

¹⁴ Blaise Pascal: *'Pensées'*, G. Desprez, Paris 1670.

¹⁵ Jung: *'Gesammelte Werke'* VI, p. 515.

Voor de rationalist is in principe alles te doorgronden. Voor hem is een symbool hetzelfde als een teken.

Jung heeft zelfs een psychologie van het dogma ontworpen. Hij heeft het mogelijk gemaakt dat dogma's, buiten de theologie om, empirisch onderzocht kunnen worden. Dogma's bevatten voor de rationalist onmogelijke zaken, maar het antwoord van Jung is dat we ze symbolisch moeten verstaan. Wanneer we dat doen ontdekken we zelfs een evolutie van het dogma!

Teilhard heeft het rationalistisch reductiemodel overwonnen, waarin de mens weliswaar een uitzondering, maar toch niet meer dan een dier was. Juist deze uitzonderingspositie maakte het de biologen zo moeilijk om de mens een juiste plaats te geven in het dierenrijk.¹⁶ Ook planten en dieren zijn lange tijd gezien als een uitzondering in een levenloos heelal. Voor Teilhard is het leven een stadium in een evolutie waarvan de mens de as en spits vormt.¹⁷ Wij mogen de 'kunstmatige' wereld van steden en fabrieken niet zien in tegenstelling tot de 'natuurlijke' wereld van bijvoorbeeld het oerwoud. Integendeel: de noösfeer is een verdere evolutiefase van de biosfeer. Daarbij bestaat de huidige ecologische problematiek uit het feit dat de mens op een onbeheerste wijze bezitneemt van de aarde. Noösfeer en biosfeer worden op een chaotische manier door elkaar gehutseld. Willen we de biodiversiteit redden, dan is natuurbehoud geen optie, omdat de ongerepte natuur onherroepelijk gaat verdwijnen. Alleen een natuurbeheer, dat zorgt voor een werkelijke samenleving van plant, dier en mens, kan onze planeet redden.

Uiteindelijk staat het werk van zowel Teilhard als dat van Jung in dienst van de ontplooiing van de mens. Teilhard legt daarbij de nadruk op de mens als gemeenschapswezen, waarvoor een ontwikkeling alleen mogelijk is binnen de noösfeer. Jung legt daarbij de nadruk op het individu, waarvoor een ontwikkeling alleen mogelijk is binnen het individuatieproces. Het gaat hier echter om

¹⁶ Cf. Desmond Morris: 'The naked ape. A zoologist's study of the human animal', London 1967.

¹⁷ Teilhard de Chardin, 'Het verschijnsel mens', p. 22.

twee aspecten, die beide van fundamenteel belang zijn voor de verdere ontwikkeling van de mens.

Nawoord

In hoeverre kan men nu Jung en Teilhard voorlopers noemen van onze tijd? In beider werk is het doelgerichte, finale denken duidelijk, expliciet aanwezig, terwijl een variant hiervan, het ecologisch denken, bij beiden minder duidelijk, meer impliciet aanwezig is. Dat is ook wel logisch. Tijdens het leven van Jung en Teilhard speelde de ecologische problematiek – zoals de klimaatverandering en het energieprobleem – nog niet zo sterk. Daarentegen trok het causalistisch reductiemodel de volle aandacht en het finale denken was hard nodig om zich daartegen af te zetten. Jung moest zich afzetten tegen de reducties van Freud, voor wie het driftleven van de mens uit niets anders bestond dan seksualiteit. Teilhard moest zich afzetten tegen het neodarwinisme, waarin de mens niets anders was dan een dier.

Zowel Jung als Teilhard hebben het finale denken zódanig bevorderd, dat we er zeker van kunnen zijn dat zij het ecologisch antwoord op de huidige mondiale problemen van harte zouden hebben gesteund.